

в Києві. Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту був призначений генерал-ад'ютант М.Іванов. До складу цього фронту входило 4 армії: з півночі на південь – 4-а, 5-а, 3-а і 8-а. На лівому фланзі фронту між Дністром і Прутом діяв так званий Дністровський загін, основу якого складали 47-ий Український і 48-ий Одеський піхотні полки.

Австро-Угорщина розгорнула проти Росії на лінії Сандомир – Перемишль – Станіслав – Чернівці чотири армії: 1-у, 4-у, 3-у і 2-у. Крім того, австрійське командування дозволило створити українські добровольчі військові формування під назвою Українські січові стрільці (УСС). На заклик Головної української ради відгукнулися близько 30 тис. добровольців, готових захищати Галичину від російських військ, проте відібрали лише декілька тисяч. Загони січових стрільців у баченні українських політиків повинні були стати основою майбутньої української армії. Саме так розуміли свою місію й самі стрільці, переважно студенти або люди з вищою освітою⁴.

17 серпня 1914 р., виконуючи прохання французького уряду, армії російського Північно-Західного фронту почали Східно-Прусську операцію. У подальші два дні в наступ перейшли війська Південно-Західного фронту, які увійшли на територію Східної Галичини. Почалася 33-денна Галицька битва – одна з найбільш успішних для російської армії і в той же час кривавих бойових операцій. У боях брали участь вісім армій, понад сто дивізій, більш як півтора мільйони солдатів і офіцерів. У Галичині російські війська мали значну перевагу в живій силі над австро-угорцями, які зосередили свої війська на Люблінсько-Холмській ділянці фронту (перевага розташування досягала 3- й 4-разового розміру). 27 серпня австро-угорські війська перейшли до оборони, наступного дня почали відступ, намагаючись уникнути загрози оточення російськими військами⁵.

Паралельно з наступом російських армій на територію Галичини, на межі з Буковиною, 6 серпня, почалися бої місцевого значення російського і австрійського прикордонного караулу. Це був другорядний театр військових дій, а тому масштабніших боїв і операцій тут не проводилося⁶. Долю Буковини в 1914 р. визначив стрімкий наступ російських військ на Галичину – у ніч із 30 на 31 серпня австрійські війська залишили цей коронний край. 2 вересня Чернівці були без бою взяті росіянами, а вже 3 вересня російські війська захопили Львів. Микола II сприйняв цю звістку як величезний успіх російської армії й записав у своєму щоденнику: «Удень отримав радісну звістку про узяття Львова і Галича! Слава богу! Неймовірно щасливий з цієї перемоги і радію тріумфу нашої дорогої армії»⁷. 17 вересня 3-а російська армія оточила австрійську фортецю Перемишль із гарнізоном близько 300 тис. солдатів і офіцерів, але через нестачу артилерійських снарядів не змогла її штурмувати. 25 вересня авангард російських військ навіть прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини, де й зупинився. Проте закріпитися на карпатських перевалах російським військам не вдалося, а бойові дії набули позиційного характеру.

У результаті Галицької операції російські війська просунулися углиб імперії Габсбургів на 280–300 км і захопили Галичину, Буковину й частину Польщі. Австро-угорські війська втратили 400 тис. осіб (у тому числі 100 тис. полонених) і 400 гармат. Втрати росіян склали близько 230 тис. осіб і майже 100 гармат⁸.

Вважаючи незворотним процес приєднання Галичини й Буковини до Російської імперії, 21 серпня в царській Росії було створено генерал-губернаторство Галичини на чолі з Р.Бобринським. Нова адміністрація розділила окуповані території на Львівську, Тернопільську, Перемишльську і Чернівецьку губернії, призначила градоначальників, створила поліцію, жандармські управління. Знаючи про існування в Галичині потужних українських політичних, економічних, культурних організацій, які становили основу всього українського національного руху, російська окупаційна адміністрація розгорнула широку кампанію боротьби з українством. Особливих переслідувань зазнало греко-католицьке духовництво. 18 вересня 1914 р. було заарештовано й вивезено до Росії митрополита А.Шептицького. Взагалі тисячі галичан були вивезені як заручники (лише через Київ їх пройшло близько 12 тис.)⁹.

На межі 1914–1915 рр. на Південно-західному фронті наступило затишшя. Восени 1914 р. на боці Австро-Угорщини у війну вступила Османська імперія, унаслідок чого загроза нависла над українськими землями ще й із Півдня. Для захисту узбережжя Чорного моря аж до румунського кордону з військ Одеського військового округу була створена 7-а армія¹⁰.

22–24 січня 1915 р. австро-німецькі війська почали наступ на російські позиції, завдаючи ударів з району Ужгорода на Самбір і з Мукачеве – на Стрий. Російська армія 25 січня почала контрнаступ на лівому фланзі, проте під натиском супротивника вимушена була відступати до річок Дністер і Прут. Невдалими виявилися і спроби австро-німецьких військ деблокувати Перемишль, який 6 міс. знаходився в оточенні російських військ. 22 березня гарнізон, який налічував на той час 120 тис. осіб, капітулював (основна причина – вичерпання всіх харчових запасів). У полон потрапили 9 генералів, 2500 офіцерів. Упродовж березня 8-а і 3-я армії вели постійні бої, проте прорватися до Будапешта через Карпати не вдалося. У Карпатській битві добре себе зарекомендували українські січові стрільці, до яких австрійці спочатку ставилися досить скептично. Особливо ефективною була служба стеження УСС. Вони взяли участь у боях на горі Маківці недалеко від Славського (23 березня – 4 квітня 1915 р.)¹¹.

Взагалі в ході Карпатської операції російським військам не вдалося виконати поставлені завдання, в основному через невміння воювати в зимових умовах у гірській місцевості. Під час її проведення війська Південно-західного фронту втратили 1 млн. осіб, тоді як австро-німецькі – 800 тис.

Навесні 1915 р. австрійському командуванню за підтримки німецьких союзників вдалося успішно провести Горлицьку наступальну операцію. Їм вдалося прорвати оборону 3-ої російської армії на 35-кілометровій ділянці в районі міста Горлице (на південний захід від Сандомира) завдяки майже

подвійній перевазі в живій силі (для цього спеціально була сформована 11-а німецька армія на чолі з ген. А. фон Макензі). Російська армія відступила з Галичини з найбільшими втратами за всю війну – в середньому 235 тис. убитими і пораненими щомісячно (упродовж усієї війни ця цифра становила 140 тис.)¹². 3 червня німецько-австрійські війська зайняли Перемишль, а 22 червня – Львів. У результаті Горлицької операції російські війська були відкинуті з Галичини, а фронт стабілізувався по лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач. Усі попередні успіхи російської армії були знівельовані, а величезні людські жертви виявилися марними. У період відступу з Галичини росіяни втратили лише полоненими 500 тис. осіб, а також 344 гармати¹³. Відступаючи, вони знищували все, що могло хоч би якимось чином стати в пригоді супротивникові, застосувавши тактику «випаленої землі». Дуже постраждали не тільки військові об'єкти, а, перш за все, величезна шкода була завдана мирному українському населенню¹⁴.

Наступною великою військовою операцією на українських землях став так званий Брусиловський прорив 1916 р., який увійшов до всіх підручників військової справи. 30 березня 1916 р. замість М.Іванова командуючим Південно-Західним фронтом призначений О.Брусилов. Під безпосереднім командуванням останнього з 4 червня на фронті від Луцька до Чернівців почався масований наступ армій Південно-західного фронту, який тривав до 20 вересня 1916 р. Перевершуючи супротивника в піхоті в 2–2,5 рази, артилерії – в 1,5–1,7 рази російські війська досить легко прорвали оборону австро-угорських формувань і вже 7 червня взяли Луцьк, а 18 червня – Чернівці. Війська О.Брусилова зайняли південну Галичину, Буковину і знову підійшли до Карпатських перевалів, проте на початку вересня темп наступальних дій значно сповільнився, і Південно-Західний фронт стабілізувався по лінії р. Стоход, міст і сіл Киселин, Золочів, Бережани, Галич, Станіслав, Делятин, Ворохта, Селетин.

Дослідники неоднозначно підходять до оцінки результатів наступальної операції Південно-західного фронту літом 1916 р. У радянській історіографії традиційно робився наголос на значних втратах австрійських військ (1,5 млн. убитими, пораненими і полоненими, 581 гармата, 1795 кулеметів, 448 бомбометів і мінометів), тоді як російські втрати оцінювалися приблизно в 500 тис. осіб¹⁵. Проте, як відзначає С.Нелипович, лише за підрахунками Ставки Південно-Західний фронт втратив з 4 червня по 27 жовтня 1,65 млн. осіб, що, на його думку, і вирішило долю т. зв. Брусиловського прориву – російські війська захлинулися власною кров'ю, а жодне із завдань не було виконано: ворог не розгромлений, Ковель, як вузловий центр, не взято, попри величезні втрати російських військ¹⁶. У стратегічному плані, правда, все ж таки досягнуті позитивні для Антанти результати – врятована від розгрому Італія, вирішено питання приєднання Румунії до Антанти, російський наступ полегшив становище англійців і французів на їх фронтах.

Україні, на території якої відбувалася ця грандіозна битва, війна знову принесла значні руйнування, загибель сотень тисяч українців – солдатів, офіцерів і просто мирних жителів.

Останню велику наступальну операцію під час Першої світової війни Південно-Західний фронт провів улітку 1917 р., але не досяг жодних успіхів. Більше того, унаслідок контрнаступу австро-німецьких військ армії російського Південно-західного фронту відішли північніше Бродів і зупинилися на лінії Збараж – Скалат – Гримайлів, далі по р. Збруч до Дністра, де з'єдналися з Румунським фронтом.

Жовтнева революція в Петрограді і початок революційних подій в Україні, створення Української Народної Республіки зумовили припинення бойових дій на українських землях. Генеральний Секретаріат Центральної Ради 23 листопада вирішив об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в Український, а сама Центральна Рада почала переговори про завершення війни¹⁷. Перший мирний договір у війні 1914–1918 рр. був підписаний саме УНР 9 лютого в Бресті з Німеччиною.

Перша світова війна й українське суспільство

6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії. Переважна більшість українських солдатів і офіцерів обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де вони народилися і жили, вважаючи ворога своїм кровним ворогом. Патріотичний підйом на початку війни з обох боків був значним, чому сприяла й позиція провідних суспільно-політичних сил, у тому числі українських, направлена на підтримку війни. У зверненні до українців від 21 вересня митрополит А.Шептицький, зокрема, відзначав: «Ми по Божій волі сполучені з Австрійською державою і династією Габсбургів, загальна у нас доля і горе. Якщо військо нашого цісаря переможе – нас чекає краще майбутнє. До крові будьте вірні цісареві». Створена провідними галицькими українськими політиками *Головна українська рада* (ГУР) підтримала австрійський уряд, виступивши за «створення самостійної Української держави в Російській Україні й окремого автономного краю з українських земель у межах Австрії» (маніфест від 3 серпня 1914 р.). У 1915 р. цієї ж позиції дотримувалася ЗУР (*Загальна українська рада*), створена на основі ГУР.

У свою чергу С.Петлюра в «Украинской жизни» оприлюднив маніфест «Війна і українці», в якому стверджував, що українці рішуче настроєні виконати до кінця свій «громадянський обов'язок» перед Росією. Із формально нейтральних, а фактично проросійських позицій виступило ТУП (Товариство українських поступовців).

Водночас, позиція наддніпрянських українських політиків не була така одноставна у підтримці свого уряду, як галицьких. Декілька їхніх представників, виїхавши до Австрії, створили Союз визволення України, гаслом якого стало створення самостійної української держави. Вони вважали, що така

держава потрібна Європі як бар'єр перед Московщиною, обмежувач імперських амбіцій Росії в Європі.

Лише з часом війна між Австро-Угорщиною і Росією почала розглядатися українськими політиками Галичини і Придніпров'я як можливість отримання для українських земель більшої автономії, а то і незалежності. Для політичної орієнтації українського народу і захисту його національних інтересів були створені Головна українська рада, Союз визволення України, Загальна українська рада, Українська парламентська репрезентація¹⁸.

Поразки російських армій у 1915 р. визначили зміни в думках російської громадськості і, що важливо, урядових сфер до українського питання. Так, П.Милюков на конференції кадетів визнав право українців на культурне самовизначення. Проявом цих тенденцій, а також реакцією на репресії проти українського населення в перші роки війни з боку влади стала декларація Ради ТУП «Наша позиція», в якій ТУП виступив за створення демократичної, автономної України у складі Росії, перетвореної за федеральним принципом. Таким чином, ТУП переходить від позиції активного нейтралітету до рішучого неприйняття війни як такої, що знищує українські землі.

Згода австрійського уряду на створення польської держави, проголошена 1916 р., вплинула і на зміну позицій галицьких українських політиків. Австрофільство представників старшого покоління політикуму в Галичині помітно зменшилося, а молоді, що пройшли бойові випробування на передових позиціях, взагалі критично ставилися до цієї риси своїх старших колег і відкрито виступали за створення єдиної української держави. Помітну роль у такій еволюції відносин зіграли масштабні репресії австрійського уряду проти українського населення Галичини і Буковини на початку війни.

Взагалі, вибір українськими політичними партіями тієї або іншої орієнтації не був планований стратегічно, був ситуативним, спровокованим конкретними обставинами. Як справедливо помітили Ю.Горбань і В.Шпаченко, упродовж століть основними знаряддями у визвольній боротьбі українців був пошук союзників, пристосування під чужі політичні інтереси і геополітичні сценарії. Не став винятком і період Першої світової війни. Політичні орієнтації були різними у західних і східних українців, схожими були лише ідеалізовані етнополітичні мотиви, що визначали вибір тієї або іншої орієнтації, тобто прив'язка свого майбутнього до участі у війні на якомусь боці. Безоглядна орієнтація на захід більшості українських партій, а саме на Німеччину і Австро-Угорщину, була, на думку багатьох дослідників, очевидною помилкою українського національного руху з трагічними наслідками для української державності. Помилкою було те, що в тій же Європі не побачили інших союзників, як це зробила Польща, яка може послужити прикладом гнучкості у справі політичного вибору орієнтації і користі від використання такого підходу¹⁹.

Одним із характерних проявів життя військового соціуму стала діяльність громадських організацій по наданню допомоги військовим і цивільному насе-

ленню. Благодіяння, яке набуло організованих інституційних форм, виявило тенденцію до становлення основних елементів громадянського суспільства на українських землях в роки війни. Уже у вересні 1914 р. було засновано Тетянин комітет з надання тимчасової допомоги тим, хто постраждав від військових дій, а згодом – організовано Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни, Романівський комітет та ін. Різноманітні громадські організації, товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню виникають на місцевому рівні. Провідною громадською військово-медичною організацією в роки Першої світової війни було Російське Товариство Червоного Хреста, яке сприяло військовій адміністрації у справі надання допомоги пораненим і хворим. Головою управління РТЧХ при Південно-Західному фронті був призначений Б.Іваницький. Одночасно в тилу була розгорнута система територіальних органів, які почали організовувати лікувальні установи для військових, збір засобів для забезпечення хворих і поранених усім необхідним. Тільки за два роки війни РТЧХ витратило на ці цілі гігантську суму – майже 128 млн. руб.²⁰

Уже в перші тижні війни значну допомогу військово-санітарному відомству надали Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам і відповідний Всеросійський союз міст. На відміну від РТЧХ, фінансованого і контрольованого урядом, земський і міський союзи були організаціями, створеними «знизу», за ініціативою місцевих підприємців, а тому значною мірою автономні від уряду. Особливо активно місцеві осередки згаданих комітетів розгорнули діяльність на українських землях. Так, серед українських міст, які увійшли до складу Союзу міст, у 82 функціонували губернські і повітові комітети, а в Києві, Харкові і Катеринославі – обласні (указані міста були найбільш важливими центрами суспільної доброчесності у справі допомоги хворим і пораненим військовим, а також постраждалому цивільному населенню).

Яскравим прикладом приватної доброчесності в роки Першої світової війни може бути українська сім'я підприємців-землевласників Терещенків. Її представники були активними членами багатьох благочинних організацій і брали активну участь в їх роботі, засновували і утримували власним коштом лікувальні заклади (1915 р. лише в Києві – 6 лазаретів), здійснювали значні внески на потреби жертв війни²¹.

Уряд направляв чималі засоби для забезпечення функціонування цих структур, унаслідок чого провідні громадські організації настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими в деяких сферах надання допомоги населенню.

Досить істотною була й участь церкви в допомозі жертвам війни. У кожному приході були створені відповідні ради з питань допомоги сім'ям тих, хто знаходився на фронті, при монастирях відкривалися лазарети і т. п. Так, у Києві в 1917 р. в монастирях, при релігійних братствах і громадах було влаштовано 11 лазаретів²².

Зростання ролі громадських організацій до певної міри було реакцією на нездатність уряду належним чином організувати допомогу військовим і цивільному населенню. Уряд проявив тенденцію до самоорганізації соціуму в критичні моменти свого існування, зокрема у військовий час.

Війна загострила соціальні проблеми, головною з яких стала проблема виживання як такого – люди масово втрачали довоєнний соціальний статус, переходячи в розряд маргіналів. Ціни стали значно вищими, ніж зарплати, що відбилося відповідним чином на рівні споживчих можливостей робітників. Тривалість робочого дня зросла до 15 год. Істотно змінилася позиція жінок у суспільстві, на плечі яких тепер лягла турбота про зміст сім'ї (серед працівників промислових підприємств кількість жінок зросла з 15 тис. у 1914 р. до 133 тис. у 1917 р.).

Накопичення соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного устрою життя викликали наростання антиурядових виступів. Так, із серпня 1914 по вересень 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, в яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 по вересень 1916 р. – 225 страйків, що охопили 210 тис. робітників. Із серпня 1914 по грудень 1916 р. в Україні відбулося понад 160 селянських виступів²³.

Затяжний характер бойових дій, зокрема, відоме «На фронті без змін», значні людські втрати, а також активна пропагандистська робота обумовлювали значне посилення антивоєнних і антиурядових настроїв і в солдатському середовищі Південно-Західного і Румунського фронтів, дислокованих в Україні. Для більшості солдатів, в основній своїй масі безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще залишалася незрозумілою мета цієї страшної бійні, і на останньому етапі війни це обернулося втратою боєздатності армії, зробило її одним з основних гравців революційних подій.

Значне зростання незадоволення солдатів і всього населення Російської імперії спостерігалось після того, як російське командування не змогло використовувати Брусиловський прорив для перелому в ході війни. Фактично, після цього необхідність і неминучість кардинальних змін у суспільному житті усвідомили всі прошарки російського суспільства. Все більше зростало незадоволення війною, перш за все її неймовірно великими людськими жертвами і безперспективністю. Проявом цих суспільних настроїв стало зречення Миколи II 15 березня 1917 р. від престолу, а вже 17 березня в Києві була створена Центральна Рада, яка фактично й перебрала на себе функцію місцевого органу влади. Революційні події 1917–1921 рр. стали органічним продовженням тих процесів, які зародилися і з особливою силою виявилися в роки Першої світової війни, а тому фактично представляють з нею одне ціле.

Біженство на українських землях у 1914–1918 рр.

Уперше евакуаційні заходи в роки Першої світової війни на українських землях були застосовані австрійською владою в Галичині і Буковині. Швидкий наступ російських військ восени 1914 р. примусив місцеву австрійську адміністрацію терміново організувати вивіз у тиллові райони людських ресурсів і матеріальних цінностей (хоча заводи переважно, як, наприклад, нафтопереробний у Дрогобичі, були законсервовані, сподіваючись на швидке повернення, а також через брак часу й достатньої кількості вагонів).

Невдалий для Австро-Угорщини хід військових дій призвів до появи численних біженців з Галичини і Буковини вже восени 1914 р. Щоправда, серед українців переважали не добровільні переселенці, а евакуйовані із стратегічних причин виселенці. До проведення таких заходів спонукав ряд обставин. Із державно-політичного погляду існувала потреба примусового переселення тих осіб, політичні переконання яких були проросійські, або ж сумнівні. З іншого боку, військові операційні плани самі по собі передбачали насильницьке виселення цілих районів із театру бойових дій, а господарські розрахунки спонукали наперед думати про пошук необхідної в роки війни робочої сили.

Розмах переселенських процесів з Галичини, Буковини, Боснії і небезпека втрати контролю з боку урядових структур над потоком біженців примусили австро-угорське Міністерство внутрішніх справ приступити до організації спеціальних таборів для військових виселенців. Уже 10 серпня 1914 р. при віденському магістраті було створене «Центральне представництво опіки над біженцями з Галичини і Буковини», підготовлено інструкцію «Релігійний, соціально-політичний, культурно-гуманітарний зміст піклування над біженцями з Галичини і Буковини», згідно з якою основна робота по розміщенню і обов'язковому працевлаштуванню військових біженців повинна була проводитися тими крайовими політичними урядами, на території яких знаходилися переселенці. На початку січня 1915 р. уряд визнав «Український комітет допомоги», очолюваний Ю.Романчуком, державною структурою і надав йому фінансову підтримку (тижневий бюджет – близько 20 тис. крон). Із початком нового наступу російських військ 1916 р. в Австро-Угорщині з'явилося ще декілька організацій, які займалися допомогою українським біженцям і фінансувалися з державного бюджету, – «Комітет піклування над біженцями з Буковини» (із Буковини в табори вивезено близько 30 тис. осіб усіх національностей), «Український крайовий комітет допомоги біженцям»²⁴.

З огляду на внутрішньополітичну ситуацію в країні при організації переселенських таборів уряд максимально враховував національний чинник, тобто створювалися переважно однонаціональні табори. Для українців були виділені табори Вольфсберг, Гмінд й Гредіг. Українці знаходилися і в змішаних таборах: Оберголлябрун (із румунами) і Хоцен (із поляками). У цілому уряд прагнув забезпечити мешканців цих таборів усім необхідним для нормального життя: усі вони мали цегляні будівлі, власний водовід, каналізацію з хімічним

очищенням води, автономну електричну мережу, хлібопекарські, лікарняні бараки і навіть рентгенівські апарати. Для задоволення духовних потреб там відкривалися національні школи, театри, видавалися газети.

Окрім цього, австрійський уряд виділяв ще й грошову допомогу біженцям (48–60 крон на місяць), проте водночас практично за безцінь використовувалася робоча сила українського населення, сконцентрованого в переселенських таборах (тільки у Гмінді підписали контракти або були примусово вивезені на різноманітні роботи 16 890 чоловіків і 16 800 жінок у 1915 р., 8540 чоловіків і 8675 жінок у 1916 р., 5680 чоловіків і 6880 жінок у 1917 р.). Загалом утримання переселенських таборів, витрати на фінансування культурно-освітніх потреб, виділення щомісячної грошової допомоги українським біженцям у 1914–першій половині 1917 рр. обійшлися австрійській скарбниці приблизно в 69 млн. крон.

На відміну від виселенців, у жахливих умовах опинилися інтерновані т.зв. «політично неблагонадійні» українці з Галичини і Буковини, що виразно продемонструвало подвійні стандарти в підході до різних груп біженців. Ще 8 серпня 1914 р. галицьке намісництво видало розпорядження про «превентивний арешт політично підозрілих москвофілів», проте дуже скоро він перетворився на безконтрольний масовий терор проти всього українського населення Австрії (за підрахунками І.Нагаєвського, убито близько 36 тис. українських громадян в Галичині).

Для інтернованих українців Галичини і Буковини були створені окремі концентраційні табори на заході Австрії, серед яких виділявся своїми розмірами Талергоф (близько 5 тис. заарештованих, зокрема близько 500 священників). Восени 1916 р. почалася друга масова хвиля інтернування українського населення в концентраційні табори (лише до Талергофа було відправлено близько 2 тис. осіб). Умови для мешкання тут були надзвичайно важкі – від голоду, холоду, інфекційних захворювань тут загинуло близько 2 тис. осіб²⁵.

1915 р. унаслідок Горлицької операції німецьких і австро-угорських військ уже російська влада змушена була звернутися до проведення аналогічних евакуаційних заходів, правда, у значно великих масштабах. Лише з Галичини до Росії виїхали або були вивезені близько 100 тис. осіб. Причини переселення, як і 1914 р., були різноманітними: бажання російського командування залишити австрійцям після себе пустку (тактика «випаленої землі»), що знайшло своє віддзеркалення у відповідних розпорядженнях; організоване вивезення або просто втеча цивільного населення з району бойових дій і артилерійських обстрілів; страх перед розправами з боку австрійців за співпрацю з російськими органами влади і перехід у православ'я. Водночас, як і галицька австрійська адміністрація роком раніше, російські військово-адміністративні органи проводили виселення політично «неблагонадійних» у внутрішні губернії Російської імперії (т.зв. виселенці і заручники). Основним центром евакуйованих

з Галичини москвофілів наприкінці 1915 р. став Ростов-на-Дону (близько 6 тис. представників інтелігенції, а також чимало селян)²⁶.

У зв'язку з наступом австро-угорських і німецьких військ навесні – влітку 1915 р. відповідні евакуаційні заходи почали проводити вже й на території правобережних губерній Російської імперії – Волинської та Подільської. На початку червня 1915 р. вище російське командування віддало наказ, згідно з яким залишена територія «повинна бути перетворена на пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло б становити для ворога певну цінність». Із практичного боку це означало масове виселення людей, особливо чоловіків «від 17 до 45 років», а також вивіз або знищення продовольчих запасів, включно з посівами зернових культур.

Усе це вкрай загостило і без того складну проблему біженства, яке з того часу набуло ознак примусової депортації. Тільки всі великі витрати з державної скарбниці для підтримки біженців, з одного боку, і небезпека заселення німецькими колоністами порожніх земель, – з іншого, зумовили уповільнення цієї політики. Із стабілізацією фронту восени 1915 р. інтенсивність переселенських потоків різко зменшилася.

На території всієї Російської імперії в кінці 1916 р. налічувалося понад 3 млн. біженців і вигнанців, зокрема на українських землях – близько 656 тис., в основному в Катеринославській, Харківській і Чернігівській губерніях. У контексті біженської проблеми царський уряд прагнув проводити політику «удосконалення» національної структури населення, всіляко перемішуючи людей різної національності з метою прискорення їх асиміляції²⁷.

Надзвичайно гостро стояла проблема забезпечення біженців усім найнеобхіднішим, оскільки зусиль одного лише уряду тут було явно недостатньо. Значну допомогу біженцям надали різноманітні громадські добродійні організації, зокрема Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст, Комітет великої княгині Тетяни Миколаївни, «Галицько-російське добродійне товариство», іноземні добродійні організації (комітет «Великобританія – Польщі й Галичині» та ін.). Зі свого боку, уряд також виділяв чималі грошові субвенції, проте вони не могли задовольнити потреб такої великої кількості людей.

Частина біженців переміщалася в організованому порядку разом із евакуйованими фабриками, заводами і різними установами. Всього з Царства Польського і Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з яких майже кожне п'яте (18%) опинилося в Україні (серед них, зокрема, відомий Деміївський снарядний завод та ін.)²⁸.

Стан економіки на українських землях у роки першої світової війни

Унаслідок військових дій значно загостилася соціально-економічна ситуація на українських землях. Зокрема, близько 61 % працездатних чоловіків із сільської місцевості були мобілізовані на фронт, унаслідок чого в 1916 р. посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн. десятин порівняно з 1913 р., а

валовий збір сільськогосподарської продукції – відповідно на 200 млн. пудів (на 27 %). Війна найчутливіше вдарила по малозабезпечених прошарках села: до початку 1917 р. із 3 млн. 980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали посівів, 1 млн. 400 тис. – коней, 1 млн. 142 тис. – корів²⁹.

Суперечливою і проблематичною була ситуація в промисловості. З одного боку, значного розширився державний вплив, а ряд підприємств отримали вигідні військові замовлення, що дозволило їм наростити обсяги продукції. Але водночас війна призвела до порушення внутрішніх і зовнішніх торгових зв'язків, диспропорції в товарному обміні, а також між військовим і цивільним виробництвом (останнє забезпечувало повсякденні потреби простих людей), до збільшення хронічних транспортних і фінансових проблем. Внаслідок цього впродовж 1914–1916 рр. в Україні закрилися понад 1400 підприємств, було задуто 26 доменних печей. Економіка західноукраїнських земель була повністю зруйнована унаслідок фактично безперервного проходження тут лінії фронту³⁰.

Величезна кількість біженців і вигнанців із прифронтових регіонів підсилила і без того значний розлад на залізницях, викликаний відступом царських військ на широкому фронті улітку 1915 р. і евакуацією з прифронтових губерній промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів і т. п.

За даними Головного управління залізниць, біженці й евакуйовані вантажі зайняли від 100 до 115 тис. вагонів. Наприкінці 1915 р. залізнична станція Харкова, наприклад, була повністю заставлена галицькими вузьколінійними вагонами з обладнанням евакуйованих підприємств.

Окрім цього, з Правобережної України вивозилися хлібні й цукрові запаси, велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі. Для евакуації з цього регіону тільки селекційних станцій і сортового бурякового насіння необхідно було віддати під завантаження 1500 товарних вагонів. За свідченнями вищих членів уряду, евакуація у величезному обсязі промислової і сільськогосподарської продукції остаточно заплутала роботу залізничної мережі. Упродовж декількох місяців вантажний обіг знаходився в хаотичному стані. Тисячі похапцем евакуйованих вагонів із вантажами, які часто не мали документальних посвідчень, місяцями подорожували з однієї магістралі на іншу. Унаслідок закриття прямих напрямів залізничного руху вагони рушали окремими шляхами, що призводило до надмірного пробігу транспорту.

Негативну роль у ході евакуації відіграло і те, що вся залізнична мережа була розрахована на наступальні дії царської армії. Заради цього вона була спроектована й побудована таким чином, що, наближаючись до західного кордону, пропускна спроможність залізничних магістралей зростала. Коли ж величезні евакуаційні хвилі пішли у зворотному напрямі, то зіткнулися на лініях Петроград–Харків–Севастополь із пропускною спроможністю залізничних магістралей утричі меншою, ніж у прикордонній смузі. На залізничних станціях всюди створювалися затори³¹.

На думку більшості дослідників, саме транспортна криза (а не брак мінерального палива або ще якоїсь сировини) у роки війни призвела до економічного занепаду. Загалом гірники виконували поставлені перед ними завдання і забезпечили необхідні для роботи промисловості (особливо для залізничного транспорту, морського флоту, підприємств, які виконували військові замовлення) обсяги вугілля. Після втрати Домбровського вугільного басейну питома вага донецького палива в загальноімперському видобутку зросла до 86 %. Проте безлад на транспортних магістралях загострив паливну кризу в економіці. Якщо в травні було вивезено 121 млн. пудів мінерального палива з Донецького басейну, то у вересні і жовтні – відповідно 73,6 і 79,1 млн. пудів. Оскільки видобуток вугілля і антрациту тримався на рівні приблизно 130 млн. пудів, а в жовтні піднявся навіть до 148 млн. пудів, то на копальнях стали накопичуватися запаси мінерального палива. На 1 листопада 1915 р. вони досягли 115 млн. пудів. Вугілля не витримувало тривалого зберігання у величезних буртах і спалахувало.

Транспортна криза загрожувала повною зупинкою металургійних підприємств. З кінця 1916 р. через брак вугілля все частіше стали припиняти роботу окремі заводські підрозділи, а то й цілі підприємства. На трьох металургійних заводах прокатні і мартенівські відділення працювали уполовину потужності, а на дев'яти – повністю зупинилися³².

1915 р., враховуючи евакуаційні заходи царського уряду, став надзвичайно несприятливим і для скотарства Правобережної України. Оскільки існувала загроза окупації її території, земства вели інтенсивну закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли її (худобу) через Дніпро до Харківщини і далі в губернії Великоросії. Лише в організованих формах із цього регіону евакуйовано близько 1 млн. голів великої рогатої худоби. І без цього зруйновані війною селянські господарства втрачали під загрозою реквізиції худобу, отримуючи за неї від заготівників мінімальну плату. Загалом, за даними Міністерства землеробства, зменшення поголів'я худоби в губерніях Правобережної України досягло наприкінці 1915 р. 25 %, а в окремих місцевостях – до 50 %.

Так, згідно з сільськогосподарським переписом 1916 р. у Балтському повіті Подільської губернії, за пропорційним методом підрахунку, кількість волів стала удвічі меншою, ніж у Київській губернії, і вчетверо меншою порівняно з Полтавською губернією.

Найбільших втрат у цьому регіоні зазнало скотарство Волині. До кінця 1915 р. губернським земством і інтендантськими заготівниками було куплено у населення щонайменше 100 тис. волів, корів і бугаїв, а евакуаційними комісіями – ще близько 70 тис. Взагалі губернія втратила до грудня 1915 р. 450 тис. голів великої рогатої худоби, або близько 54 % усього дорослого поголів'я. Причому втрати волів досягли 85 %, биків – 73 %, корів – 47,5 %. За свідченням уповноваженого по закупівлі продовольства для армії у Волинській губернії Дроздова, 1916 р. в губернії все ще залишалося 900 тис. голів великої рогатої худоби. Порівняно з довоєнним часом Волинь втратила 400 тис. голів худоби, або 31 %.

Матеріали Особливої наради по продовольству констатують значне зменшення поголів'я свиней у губерніях Правобережної України. Затяжний відступ російських військ під тиском армій Центральних держав навесні і влітку 1915 р. супроводжувалося панікою, яка посилювалася тим, що стада свиней неможливо було перегнати на далекі відстані. Цим повною мірою скористалися спекулянти, які скуповували домашніх тварин за низькими цінами. Навіть у Херсонській губернії, де не було безпосередньої загрози окупації, спритні ділки мали на цій операції 120–130 тис. руб. прибутку щомісячно. У Київській губернії кількість свиней скоротилася впродовж 1915–1916 рр. на 58,5 %. Аналогічна ситуація склалася в Подільській, Волинській і навіть Чернігівській губерніях, хоча остання й розташовувалася на Лівобережній Україні. У Подільській губернії старша вікова група свиней зменшилася за два роки війни майже на 482 тис. голів, або на 80,1 %, середня – на 52,7 %, молодша – на 10,7 %. Війна і викликані нею урядові евакуаційні заходи заподіяли велику втрату всім тваринницьким областям України. Чисельність кінського поголів'я зменшилася в 1916 р. порівняно з довоєнним періодом із 6022 тис. до 5477,2 тис. голів³³.

Таким чином, Перша світова війна продемонструвала хронічне відставання Росії в економічному і політичному, а, головне, – у соціальному розвитку. Немодернізоване суспільство і влада в Росії примушували її вести війну екстенсивними методами, зі значними людськими втратами. У цьому і полягала головна причина неготовності Російської імперії до війни.

Підсумки

Війна стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого» (в історичному вимірі) ХІХ ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу впродовж наступних десятиліть.

Велика війна із вражаючою силою виявила кризу світогляду і тих цінностей, які були визначними у попередньому столітті, розбила позитивістську віру людей в майбутнє, прогрес, мудрість і доцільність тих форм суспільства, які існували до війни. І на додаток Версальська система породила цілий ряд нових суперечностей і розбіжностей, послужила причиною появи могутніх реваншистських течій і настроїв у переможених державах. Війна 1914–1918 рр. не стала війною, яка, як сподівалися її учасники, покінчила б з усіма війнами, а стала передвісником нової війни, ще жажливішої і руйнівної, заклала фундамент для початку Другої світової війни.

¹ История Первой мировой войны 1914–1918. – М., 1975. – В 2-х т. – Т.1. – С.7–16.

² Олієвський О. Велика війна: час відчуження і жорстокості // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1999. – Вип.6. – С.248–254.

- ³ *Волковинський В.М.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 4. – С.68–69.
- ⁴ *Макарчук С.* Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Л., 1997 (розділ «Українська справа в Австро-Угорщині в роки війни», с.26–40); *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. – Л., 1991; *Попик С.* Українці в Австрії. 1914–1918. – К., 1999.
- ⁵ *Волковинський В.М.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. – С.56–57.
- ⁶ *Заповловський В.* Буковина у останній війні Австро-Угорщини. 1914–1918. – Чернівці, 2003.
- ⁷ *Боханов А.* Николай II. – М., 1997. – С.306.
- ⁸ *Волковинський В.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. – С.59.
- ⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч.І: Галицька Руїна 1914–1917 рр. – Львів, 1923; *Бахтурина А.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000; *Мазур О.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1997.
- ¹⁰ *Мировые войны XX века.* – Кн.1: Первая мировая война: исторический очерк. – М., 2002. – С.154–155.
- ¹¹ *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. – Л., 1991.
- ¹² *Яковлев Н.* 1 августа 1914 г. – М., 1974. – С.97.
- ¹³ *Заповловський В.* Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень – червень 1915) // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.31–39; Горлицкая операция. Сборник документов мировой войны на русском фронте (1914–1917). – М., 1941. – С.12.
- ¹⁴ *Сердюк О.* Біженство в Україні під час першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – К., 2002. – С.111–132.
- ¹⁵ *История Первой мировой войны 1914–1918.* – Т.2. – М., 1975. – С.204.
- ¹⁶ *Мировые войны XX века.* – Кн.1: Первая мировая война: исторический очерк. – М., 2002. – С.186.
- ¹⁷ *Рубльов О., Реєнт О.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С.67.
- ¹⁸ *Андрусисин Б.* Україна в роки першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.17–23; *Сарбей В.* Національне відродження України. – К., 1999 (серія «Україна крізь віки», т.9). – С.296, 299–300; *Реєнт О.П.* Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.7–12; *Литвин М.* Український та польський істеблшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип.13. – У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.Калениченка (1923–1983). – Ч.1. – С.157; *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003. – С.20.
- ¹⁹ *Горбань Ю., Шпаченко В.* Український політичний вибір в контексті першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.48–51.
- ²⁰ *Донік О.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–

1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – С.155–182;
Сулига І. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.3. – С.234–239.

²¹ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). – С.167.

²² Степаненко А. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – С.133–154.

²³ Реєнт О.П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – С.9.

²⁴ Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918. – С.75.

²⁵ Там само. – С.85–98 (підрозділ «Фантом „української ірреденти”»).

²⁶ Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.111–132.

²⁷ Там само. – С.114–122.

²⁸ Шигалин Г. Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956.

²⁹ Реєнт О.П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – С.9.

³⁰ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С.13–112.

³¹ Там само. – С.293–336.

³² Там само. – С.15–55.

³³ Там само. – С.113–190.